

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 43 Volume: 9 Issue: 43

Nisan 2016 April 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

MAKÂSİDU'L-FELÂSİFE'DEKİ DÂNİŞNÂME-İ 'ALÂÎ* DÂNİŞNÂME-İ 'ALÂÎ IN THE MAKÂSİDU'L-FELÂSİFE

Hacı SAĞLIK**

Öz

Hiç şüphesiz, İslam felsefesinin en önemli simalarından birisi olan İbn Sînâ (ö. 428/1037), değişik alanlarda birçok eser kaleme almıştır. Onun önemli eserlerinden birisi de *Mantık, Metafizik, Tabî'iyât* ve *Riyâziyyât* bölümlerinden oluşan Farsça telif ettiği ansiklopedik nitelikteki *Dânişnâme-i 'alâî'* dir. Bir yönüyle *eş-Şifâ* adlı külliyyâtının bir özetini andran bu eser, İbn Sînâ'nın Meşşâî felsefesine yönelik görüşlerini özet, sade ve didaktik bir şekilde ele alan bir kitaptır. Bu temel özellikleriyle *Dânişnâme-i 'alâî'*, el-Gazzâlî'nin, (ö. 505/1111) Meşşâî felsefesi hakkındaki görüşlerine kaynaklık etmiştir. Buradan hareketle el-Gazzâlî'nin *Makâsıdu'l-felâsife* adlı eseri, *Dânişnâme-i 'alâî'* nin bir özettir.

Anahtar Kelimeler: İbn Sînâ, Dânişnâme-i 'alâî, el-Gazzâlî, Makâsıdu'l-felâsife.

Abstract

Avicenna (d. 428/1037), who is undoubtedly one of the most prominent figures of the Islamic philosophy, has written many works on different fields. One of his important works is *Dânişnâme-i 'alâî'* which is a kind of encyclopedic work that consists of *Logic, Metaphysic, Fizic* and *Mathematic* sections written in Persian Language. This work remembers summary of *eş-Şifâ* and deals with the views of Avicenna on Peripatetic philosophy in a brief, unsophisticated and didactic way. With these basic features *Dânişnâme-i 'alâî'* became a source for the opinion of el-Gazzâlî (d. 505/1111) about Peripatetic philosophy. Hence, the work of named *Makâsıdu'l-felâsife* of el-Gazzâlî is a summary of *Dânişnâme-i 'alâî'*.

Keywords: Avicenna, Dânişnâme-i 'alâî, el-Gazzâlî, Makâsıdu'l-felâsife.

Giriş

Yazdığı birçok eser ve bu eserlerinde ortaya koyduğu orijinal görüşleriyle İslam felsefesinde başat bir rol oynayan filozoflardan biri de İbn Sînâ'dır. *Dânişnâme-i 'alâî'*, nicelik ve nitelik bakımından onlarca eser bırakan filozofun *eş-Şifâ* gibi ansiklopedik incelemelerinden birisi ve hatta -mevcut veriler çerçevesinde- Farsça kaleme alınan ve Farsça felsefî terminolojinin gelişmesine neden olan ansiklopedik nitelikteki ilk felsefe çalışmasıdır. (Alper, 2010: 26).

İbn Sînâ'nın son dönem eserlerinden olan bu kitabı, içeriği bakımından da üstün bir konuma yerleştiren isimlere rastlamak mümkündür. Örneğin İbn Sînâ'nın önde gelen öğrencilerinden Abdolvâhid Muhammed el-Cüzcânî, *Dânişnâme-i 'alâî'* yi İbn Sînâ'nın önemli eserlerinden biri olarak tanıtırken¹; eserin *Tabî'iyât* bölümünü tashih ve şerh eden Seyyid Muhammed Meşkût da onu *eş-Şifâ*' dan sonra İbn Sînâ'nın en önemli ve en büyük hacimli kitabı olduğunu ileri sürer.² İran düşüncesinin son dönemdeki en önemli simalarından olan Seyyid Hüseyin Nasr ise *Dânişnâme-i 'alâî'* yi yalnızca Fars dili tarihinin önemli bir dokümanı olarak görmemekte, onun aynı zamanda İbn Sînâ'nın Arapça kaleme aldığı Meşşâî eserlerinde kolay keşfedilemeyecek düşüncelerinin bazı bakış açılarını ortaya koyduğu için önemli olduğunu ve İbn Sînâ'nın bu eserle iki yüz yıl sonra Şihâbüddîn es-Sühreverdî (ö. 587/1191) ve Nasireddin et-Tûsî (ö. 672/1274) ile zirveye ulaşacak felsefî bir araştırma sürecini başlattığını ifade etmektedir. (Nasr, 2012: 74). Nasr'a göre bu kitap her ne kadar dil zorluklarıyla dolu olsa da sonraki dönemlerde Farsçanın İslam dünyasında büyük düşünce dillerinden biri olmasına zemin hazırlayan eserlerden biridir. (Nasr, 1997: 116). Her üç düşünürün de *Dânişnâme-i 'alâî'* ye ilişkin yukarıda serdettiğimiz beyanları, onun hem *eş-Şifâ*' dan sonra gelen hacimli ve önemli bir Meşşâî külliyyatı olduğu hem sonraki dönem Farsça felsefî terminolojinin oluşmasına ve böylelikle Farsça felsefî metinlerin yazılmasına öncülük ettiği hem de farklı felsefî mekteplere mensup sonraki dönem düşünürlerini etkilediği hususunda dikkate şayan bir izlenim vermektedir.

Kelam, tasavvuf, fıkıh, felsefe gibi birçok alanda eser yazmış olan önemli bir İslam düşünürü olan el-Gazzâlî'nin, felsefe ile ilgili kaleme aldığı eserlerinden ilki *Makâsıdu'l-felâsife*' dir. (Karlıağa, 2011: 521). el-Gazzâlî, eserin 'Mukaddime' sinde bu kitabı kaleme almasındaki amacını şu şekilde açıklar:

"Ben filozofların tutarsızlıklarını, görüşlerinin çelişikliğini ve azgınlıklarının gizliliklerini ortaya koyacak anlaşılır bir eser yazmak istiyorum. Onların görüşlerini tanıtmadan ve inançlarını öğretmeden size yardım edemem. Onların ne demek istediklerini kapsamlı bir şekilde öğrenmeden onların görüşlerinin yanlışlığı üzerinde durmak imkânsız olur." (el-Gazzâlî, 1961: 31).

*Bu makale, 'Dânişnâme-i 'Alâî' de İbn Sînâ Metafizigi' adlı doktora tezimizin bir bölümünden alınıp geliştirilerek hazırlanmıştır.

**Dr. Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı.

¹ İbn Sînâ, (ty.). *Dânişnâme-i 'alâî: Riyâziyyât*, Tahrân: Kitâbhâne-i Millî-yi Cumhûr-i İslâmî, no: 1414, s. 229.

² Bkz. Seyyid Muhammed Meşkût, (1331 hş.). "Mukaddime", *Dânişnâme-i 'alâî: Tabî'iyât*, Tahrân: İntişârât-i Encumen-i Âsâr-i Millî, s. 5.

Metin iki türlü amaçtan söz etmektedir: Birincisi, filozofların görüşlerinin tam çözümlenmesi; ikincisi, filozofların görüşlerindeki çelişkilerin belirlenmesidir. Eserin ilerleyen satırlarda el-Gazzâlî, filozofların amaçlarını kısaca açıklayacağını ve sonrasında *Tehâfutu'l-felâsife* adlı bir kitap yazacağını ifade eder (el-Gazzâlî, 1961: 31-32). Demek oluyor ki, el-Gazzâlî; *Makâsıdu'l-felâsife*'yi filozofların görüş ve amaçlarını ortaya koyması ve *Tehâfutu'l-felâsife*'ye bir ön hazırlık olması maksadıyla yazmıştır. Onun, bu eseri kaleme almasının bir diğer nedeni de muhtemelen Aristoteles felsefesini ve onun İslam dünyasındaki takipçilerinin -ki bunlar en başta el-Fârâbî ve İbn Sînâ'dır- felsefelerini iyi bildiğini kanıtlama çabasıdır.

Konumuzla ilgili olanı, el-Gazzâlî'nin *Makâsıdu'l felâsife*'yi İbn Sînâ'nın *Dânişnâme-i 'alâî*'sinden özetleyerek Arapça olarak yazdığı şeklindeki iddiadır (Bkz. Nasr, ty.: 156; Alper, 2010: 26; Demirkol, 2014, 79-82). Dönemin iktidarı destekli Eş'arî kelamı savunması ve felsefe aleyhtarı ile temayüz eden el-Gazzâlî'nin, Meşşâî felsefesini *Makâsıdu'l-felâsife* ile saf, net ve didaktik bir sistemle ortaya koyması kafalarda bir soru işareti olarak daima yer almıştır. Bu iddianın doğruluk derecesini ortaya koyabilmek ve kafalardaki soru işaretlerine bir cevap bulabilmek için iki eseri muhteva açısından karşılaştırmamız gerekmektedir.

1. Dânişnâme-i 'Alâî ve Makâsıdu'l-Felâsife'nin Karşılaştırılması

İki eser arasındaki yöntem, konu dizilimi ve muhteva benzerliği, filozofların görüşlerini betimlemesi bakımından dikkatle üzerinde durulacak bir niteliktedir. Sözgelimi *Makâsıdu'l-felâsife*'de de *Dânişnâme-i 'alâî*'de olduğu gibi, klasik dizilimin aksine, *Mantık-İlâhiyyât-Tabî'iyât* konu dizilimi izlenilmiştir.³ Konuların içeriği ve verilen örnekler büyük oranda benzerlik göstermekte; hatta el-Gazzâlî bazı konuların izahında İbn Sînâ'nın örneklerinin aynısını vermektedir. Diğer yandan *Dânişnâme-i 'alâî*'de, konu incelemeleri için detaylı başlıklar tercih edilirken, *Makâsıdu'l-felâsife*'de konu başlıkları genel ama sistemli vermek uygun görülmüştür. İki eserin benzerliği kendisini daha çok detaylarda gösterdiğinden, karşılaştırmayı, iki eserin bölümleri baz alınarak konuları çerçevesinde yapmamız gerekmektedir:

1.1. Mantık Bölümlerinin Karşılaştırılması

Tablo 1: Mantık Açısından

Dânişnâme-i 'alâî	Makâsıdu'l-felâsife
Tasavvür ve tasdiğin tanımı	Tasavvür ve tasdiğin tanımı
Mantığın amacı ve mantık ilmine giriş	Mantığın amacı ve mantık ilmine giriş
.....	Lafızların anlama delaleti
Basit ve bileşik lafızlar	Basit ve bileşik lafızlar
Tikel ve tümel lafızlar	Tikel ve tümel lafızlar
.....	Lafızların anlamları: Mütevâtî', müterâdif, mütebâyin, müşterek, müttefik
Zâtî ve arâzî tümeller	Zâtî ve arâzî tümeller
Beş tümel	Beş tümel
Hadd ve resm	Hadd ve resm
İsim, fiil ve edat	İsim, fiil ve edat
Önerme	Önerme
Önerme çeşitleri	Önerme çeşitleri
Önermelerin maddeleri ve kipleri	Önermelerin maddeleri ve kipleri
Önermeler arası ilişkiler	Önermeler arası ilişkiler
Kıyas	Kıyas
Kıyas çeşitleri	Kıyas çeşitleri
Tümevarım ve analogi	Tümevarım ve analogi
Kıyasın formu	Kıyasın formu
Kıyasın öncülleri	Kıyasın öncülleri
Öncüllerin uygulama alanları	Öncüllerin uygulama alanları
Burhan ve burhan çeşitleri	Burhan ve burhan çeşitleri
Muğalatadan sakınmanın yolları
.....	Burhanın öncüllerinin şartları

Mantık bölümünde el-Gazzâlî, yukarıda da görüldüğü üzere, genel itibariyle *Dânişnâme-i alâ-î*'de işlenen konuları sırasıyla birlikte ele almaktadır. Burada göze çarpan bir farklılık, *Dânişnâme-i 'alâî*'de yer almayan 'lafızların anlama delaleti' (mutâbakat, tazammun, iltizâm) ile 'anlam bakımından lafızların kısımları' (mütevâtî, müterâdif, mütebâyin, müşterek, müttefik) konularının *Makâsıdu'l-felâsife*'de yer almasıdır. Bu küçük farkın dışında, iki eser arasında hem konuların işlenişi hem de verilen örneklemeler bakımından büyük benzerliklerin olduğu görülmektedir. *Mantık* bölümüyle ilgili bunlardan birkaç örnek verelim:

- *Dânişnâme-i 'alâî*'deki İbn Sînâ'nın 'tasavvür' a ait 'melek ve cin' örneklerini (Bkz. İbn Sînâ, 1391: 40) aynen el-Gazzâlî de *Makâsıdu'l-felâsife*'de verir (Bkz. el-Gazzâlî, 1961, 34).

³ İbn Sînâ, diğer eserlerinde (*eş-Şifâ*, *en-Necât*, *el-İşârât ve't-tenbühât*'in gibi) '*Mantık, Tabî'iyât, İlâhiyyât*' sıralamasını takip ederken, *Dânişnâme-i 'alâî*'de *İlâhiyyât'ı Tabî'iyât*'ın önüne koyarak '*Mantık, İlâhiyyât, İlâhiyyât*' sıralamasını yapmıştır. *Dânişnâme-i 'alâî*'deki bu tertip ve sıralamayı *Makâsıdu'l-felâsife*'de de görüyoruz. İbn Sînâ, bununla ilgili herhangi bir açıklama yapmazken el-Gazzâlî ise bunu *İlâhiyyât*'ın daha önemli bir bilim olması ve bu alanda ihtilafların çok fazla olmasına bağlamaktadır. (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 133).

- İbn Sînâ'nın 'tasdikât' konusundaki "âlem musavverdir, her musavver olan sonradandır, öyleyse âlem sonradan olmadır" (Bkz. İbn Sînâ, 1391: 41) örneği, herhangi bir değişiklik içermeden *Makâsıdu'l-felâsife*'de yerini almıştır (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 35).

- Yüklemine göre olumlu ve olumsuz önermeler hakkında, olumsuz görüldüğü halde olumlu olan önermelere İbn Sînâ'nın *Dânişnâme-i 'alâî*'de verdiği Farsça ve Arapça olarak "*Zeyd nâ bîna est (Zeyd görmeyendir)*", "*Zeyd ğayru basîrun*" (Bkz. İbn Sînâ, 1391: 52) örneği, kelimesi kelimesine *el-Makâsıdu'l-felâsife*'de geçmektedir (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 57-58).

- *Dânişnâme-i 'alâî*'de 'Bileşik Kıyaslar' başlığı altında anlatılanın ve Öklid kitabından verilen şekilli örneğin (Bkz. İbn Sînâ, 1391: 70-71) aynısını *Makâsıdu'l-felâsife*'de el-Gazzâlî de vermiştir (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 96-99).

- Aynı şekilde *Dânişnâme-i 'alâî*'de kıyasta kullanılan öncüllerin açıklamaları, verilen örnekler ve bunların sıralaması (Bkz. İbn Sînâ, 1391: 80-86) dahi *Makâsıdu'l-felâsife*'de değişmeden olduğu gibi yer almaktadır (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 102-109). Fakat el-Gazzâlî bu öncüllerden mütevâtirâtın açıklanmasında İbn Sînâ'nın verdiği örneğe ek olarak daha çok kelimacılar tarafından kullanılan 'peygamberin mucize göstermesi' örneğini de eklemiştir (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 103).

1.2. İlâhiyyât Bölümlerinin Karşılaştırılması

Tablo 2: İlâhiyyât Açısından

Dânişnâme-i 'alâî	Makâsıdu'l-felâsife
Bilimler sınıflandırılması	Bilimler sınıflandırılması
Metafiziğin konusu	Metafiziğin konusu
Cevher ve kısımları	Cevher ve kısımları
Cisim	Cisim
Madde-suret ilişkisi	Madde-suret ilişkisi
Araz ve dokuz araz	Araz ve dokuz araz
Varlık kavramı	Varlık kavramı
Varlık-mahiyet ilişkisi	Varlık-mahiyet ilişkisi
Tikel-tümel	Tikel-tümel
Birlik-çokluk	Birlik-çokluk
Öncelik-sonralık	Öncelik-sonralık
Sonluluk ve sonsuzluk	Sonluluk ve sonsuzluk
İllet-ma'lûl	İllet-ma'lûl
Kuvve-fiil	Kuvve-fiil
Zorunlu ve mümkün varlık	Zorunlu ve mümkün varlık
Zorunlu Varlık'ın zati ve nitelikleri	Zorunlu Varlık'ın zati ve nitelikleri
Basit ve bileşik cisim	Basit ve bileşik cisim
Hareket, hareketin sebebi ve amacı	Hareket, hareketin sebebi ve amacı
Zaman	Zaman
Yön	Yön
Sudûr teorisi	Sudûr teorisi
Göksel cisimlerin iradî hareketi	Göksel cisimlerin iradî hareketi
Mevcûdâtın oluşumu	Mevcûdâtın oluşumu
Mevcûdâtın sınıflandırılması	Mevcûdâtın sınıflandırılması
Ulvî akıllar	Ulvî akıllar
Kötülük problemi	Kötülük problemi

Hiç şüphesiz detaylarda bazı farklılıklar mevcut olsa da *Makâsıdu'l-felâsife*'nin *İlâhiyyât* bölümünün konularına bakıldığında bunların *Dânişnâme-i 'alâî*'deki konularla aynı olduğu açık bir şekilde görülmektedir. İki eser arasındaki metin ve içerik benzerliklerini de birkaç örnekle ortaya koyalım:

- *Dânişnâme-i 'alâî*'nin *İlâhiyyât* bölümünün girişindeki bilimler taksimi ve bilimlerin konusu (Bkz. İbn Sînâ, 2004: 1-8) neredeyse aynı ifadelerle *Makâsıdu'l-felâsife*'nin *İlâhiyyât* bölümünün ilk iki başlığında yer almaktadır (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 134-140). el-Gazzâlî burada İbn Sînâ'nın yaptığı bilimler taksiminin aynısını vermiştir.

- İbn Sînâ, cismin mahiyeti hakkında üç görüş olduğunu belirterek bu görüşlerden ilk ikisini reddedip ferdi cevher (bölünemeyen atom) fikrinin mümkün olmadığını delilleriyle ve şekillerle ispatlamaya çalışmıştır (Bkz. İbn Sînâ, 2004: 11-21). İbn Sînâ'nın verdiği bu üç görüşü ve ortaya koyduğu iddiaları şekilleriyle beraber *Makâsıdu'l-felâsife*'de de görmekteyiz (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 147-157).

- İbn Sînâ, 'Tümel ve Tikelin Hakikatini Bilmek' başlığı altında, "Halk arasında adet olduğu üzere denilir ki, bütün siyahlar birdir, bütün insanlar insanlıkta birdir, öyleyse [tümellik] birçok insana suret olur..." (İbn Sînâ, 2004: 39) şeklindeki ifadesiyle tümel anlamın sadece zihinde var olup dış dünyada varlığının olmadığını açıklamıştır. *Makâsıdu'l-felâsife*'nin 'Varlığın Tümel ve Tikel Ayrımı' konusunda ise el-Gazzâlî, "bir kavmin, 'bütün insanlar insanlıkta birdir, bütün siyahlar siyahlıkta birdir' şeklindeki sözümüzü işittiğinde tümel siyahlığın bir mana olarak var olduğunu, tümel insanın bir mana olarak var olduğunu zannettiler" (el-Gazzâlî, 1961: 174) şeklindeki ifadeleri kullanarak tümel mananın dış dünyada varlığının olmadığını açıklamıştır. el-Gazzâlî'nin bu şekilde İbn Sînâ'ya ait olan ifadeleri kendi görüşümü gibi yansıtmaya çalışması *Makâsıdu'l-felâsife*'yi

Türkçeye çeviren Erdemci'nin de dikkatinden kaçmamıştır. Erdemci, anılan ifadelerin geçtiği yerde dipnot düşerek "el-Gazzâlî'ye düşen kendisine ait olmayan bu tür ifadeleri kullanmamasıdır" şeklinde ifade etme ihtiyacı hissetmiştir.⁴

- İbn Sînâ, illet-ma'lûl konusunu açıklarken illetleri hakikî ve mecâzî olarak ayırmış ve bunlara örnekler vermiştir (Bkz. İbn Sînâ, 2004: 56). Bu ayrımı ve verilen örneklerin aynısı *Makâsıdu'l-felâsife*'de de yer almaktadır (el-Gazzâlî, 1961: 192).

- İbn Sînâ, Zorunlu Varlık'ın sıfatlarından 'kâdir olma'yı açıklarken Zorunlu Varlık'ın her şeye gücü yeten, dilediğini yapan dilemediğini ise yapmayan olduğunu ifade ederek bunu mantıksal olarak şartlı önermeyle delillendirmektedir. Ona göre bir şartlı önermenin doğru olabilmesi için önermenin mukaddem ve tâlisinin her ikisinin doğru olmasının gerekmediğini, buradan hareketle de Zorunlu Varlık'ın yapmadığı bir şeyi şayet isterse yapabileceğini açıklamaya çalışmaktadır (Bkz. İbn Sînâ, 2004: 97-98). Aynı şekilde el-Gazzâlî'nin de *Makâsıdu'l-felâsife*'de Allah'ın kâdir sıfatını ele alırken benzer ifadeler, aynı delil ve örneklerle konuyu açıkladığını görüyoruz (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 239-240).

- İbn Sînâ, mevcûdâtı sınıflandırırken yaptığı bir tasnif de onların tam ve eksik varlık şeklindeki sınıflandırılmasıdır. O, eksik ve tamı tarif ederek, eksik olan varlığı da kendine yeten ve mutlak eksik, tam olan varlığı da tam ve tam üstü şeklinde ikiye ayırmaktadır (Bkz. İbn Sînâ, 2004: 116-117). İbn Sînâ'nın yaptığı bu tasnif ve tariflerin aynısını *Makâsıdu'l-felâsife*'de görüyoruz (el-Gazzâlî, 1961: 254-255).

Bütün bu açıklamalar el-Gazzâlî'nin bazı yerlerde *Dânişnâme-i 'alâ-î*'nin aynısını kaleme aldığını bize göstermektedir.

1.2. Tabî'iyât Bölümlerinin Karşılaştırılması

Tablo 3: Tabî'iyât Açısından

Dânişnâme-i 'alâî	Makâsıdu'l-felâsife
Tabî'iyât ilmine giriş	Tabî'iyât ilmine giriş
Hareket, hareketin mahiyeti ve kısımlar	Hareket, hareketin mahiyeti ve kısımlar
Mekan ve niteliği	Mekan
Boşluk iptali meselesi	Boşluk iptali meselesi
Basit cisimler ve özellikleri	Basit cisimler ve özellikleri
Alemin birliği meselesi	Alemin birliği meselesi
Isınma, sıcaklık ve soğukluk	Isınma, sıcaklık ve soğukluk
Işık	Işık
Dört unsurun durumları ve birbirine dönüşüm	Dört unsurun durumları ve birbirine dönüşümü
Karışım ve bileşim	Karışım ve bileşim
Toprak, hava ve ateşin tabiatı ve tabakaları	Toprak, hava ve ateşin tabiatı ve tabakaları
Göğün kuru ve yaş üzerindeki etkisi	Göğün kuru ve yaş üzerindeki etkisi
Buhardan atmosferde oluşan (bulut, yağmur, kar, dolu, gökkuşağı, hale) şeyler,	Buhardan atmosferde oluşan (bulut, yağmur, kar, dolu, gökkuşağı, hale) şeyler,
Dumandan meydana gelen (rüzgar, yıldırım, yıldız kayması, kuyruklu yıldızlar, gök gürültüsü ve şimşek) şeyler,	Dumandan meydana gelen (rüzgar, yıldırım, yıldız kayması, kuyruklu yıldızlar, gök gürültüsü ve şimşek) şeyler,
Madenler	Madenler
Nefs, nefsin yetileri ve çeşitleri	Nefs, nefsin yetileri ve çeşitleri
Beş duyu ve fonksiyonları	Beş duyu ve fonksiyonları
Nefsin idrakı	Nefsin idrakı
İnsanî akıllar	İnsanî akıllar
Düşünülürler	Düşünülürler
Aklî fiilin cisimden hâli olması	Aklî fiilin cisimden hâli olması
Nefs-beden ilişkisi	Nefs-beden ilişkisi
Faal akıl ve faal aklın nefse etkisi	Faal akıl ve faal aklın nefse etkisi
Ölümden sonra nefsin durumu	Ölümden sonra nefsin durumu
Tenasüh meselesi	Tenasüh meselesi
Rüyanın mahiyeti	Rüyanın mahiyeti
Nefsin gayb alemiyle iletişimi	Nefsin gayb alemiyle iletişimi
Mucize ve keramet	Mucize ve keramet
Kudsî akıl
.....	Nübüvvet ve nübüvvetin gerekliliği

İki eserin *Tabî'iyat* bölümünün konularını karşılaştırdığımızda ikisinde de neredeyse aynı konuların ele alındığını görüyoruz; ancak İbn Sînâ'dan farklı olarak el-Gazzâlî, kudsî akıl yerine nübüvvet konusunu ele almıştır. Bir diğer husus ise İbn Sînâ'nın detaylı ele aldığı bazı konuları el-Gazzâlî, özetleyerek vermişken bazen İbn Sînâ'nın kısaca değindiği yerleri el-Gazzâlî, biraz daha açarak vermiştir.

İki eser arasında ne kadar benzerlik olduğunu daha iyi görmek için *Tabî'iyât* bölümünden de birkaç örnek verilebilir:

⁴ İlgili dipnot için bkz. el-Gazzâlî, (2001). *Felsefenin temel ilkeleri/Makâsıdu'l-felâsife*, Ankara:Vadi Yayınları, s. 137.

- İbn Sînâ, *Dânişnâme-i 'alâî'* de hareketi değişik şekillerde sınıflandırmaktadır: Mekanda, nicelikte, nitelikte ve durumda hareket; arazi, zorlamalı ve tabii hareket; dairesel ve doğrusal hareket. (Bkz. İbn Sînâ, 1331: 3-13). Hareket konusundaki bu tasniflerin aynısı el-Gazzâlî'nin *Makâsıdu'l-felâsife'*sinde de yer almaktadır (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 305-311).

- 'Mekan Bahsine Giriş' başlığı altında İbn Sînâ *Dânişnâme-i 'alâî'* de mekânın (*cây*) dört temel özelliğinin olduğunu belirterek bunları "birincisi, onda bir şey başka bir yere doğru hareket eder ve bir yerde durur; ikincisi, bir mekana iki şey sığmaz, su testiden çıkmadıkça oraya hava girmez; üçüncüsü mekanda alt ve üst bulunur; dördüncüsü cismin mekânda olduğu söylenir" (Bkz. İbn Sînâ, 1331: 13-14) şeklinde ifade etmiş ve devamında mekân hakkında yanlış bilinen bazı özellikleri sıralamıştır (Bkz. İbn Sînâ, 1331: 14-15). İbn Sînâ'nın bu ifadeleri neredeyse kelimesi kelimesine *Makâsıdu'l-felâsife'*nin 'Mekân' bahsinde yer almaktadır (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 316).

- İbn Sînâ, 'Dört Unsurun Birbirine Dönüşümü' başlığında Taberistân ve Damâvend dağında Vîme kenarında yer alan Paşemkazî adında bir yerde son derece açık ve berrak bir havanın, soğumayla nasıl kara dönüştüğünü bizzat gözlemediğini belirtmektedir.⁵ Gazzâlî *Makâsıdu'l-felâsife'*sinde aynı konuyu anlatırken yer ismi vermeden (aşırı soğukların olduğu bazı bölgelerde) açık bir havada soğukluğun havayı kaplayarak kara dönüştürdüğünün gözlemlendiğini (*kad şûhide*) belirtmektedir (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 328-329).

- İbn Sînâ'nın 'Karışım' bahsinde dört unsurun tabakaları ve karışımı hakkında yaptığı tasnifler ve açıklamaların (Bkz. İbn Sînâ, 1331: 60) aynısını *Makâsıdu'l-felâsife'*nin 'Karışım' bahsinde de ele alınmıştır (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 336-337).

- Yine İbn Sînâ'nın nefis konusunda yaptığı sınıflandırmalar, açıklamalar, örnekler, şekiller ve Aristoteles'ten yaptığı alıntılar ile yaptığı eleştirilerin (Bkz. İbn Sînâ, 1331: 78-110) aynısı el-Gazzâlî'nin *Makâsıdu'l-felâsife'*sinde de karşımıza çıkmaktadır. (Bkz. el-Gazzâlî, 1961: 347-370).

- Bunların dışında, daha önce de belirttiğimiz gibi, İbn Sînâ, *Dânişnâme-i 'alâî'* de diğer eserlerde yaptığı konu diziliminin aksine 'Mantık-Metafizik-Fizik' sıralamasını takip etmiştir ki *Makâsıdu'l-felâsife'*ye baktığımızda el-Gazzâlî'nin de bu sıralamayı takip ettiğini görüyoruz.

Bütün bunlar bize göstermektedir ki, el-Gazzâlî'nin filozofların görüşlerini açıklamak için kaleme aldığı *Makâsıdu'l-felâsife* adlı bu eseri, İbn Sînâ'nın *Dânişnâme-i 'alâî'* kitabını temel alınarak kaleme alınmıştır. Bundan dolayı *Makâsıdu'l-felâsife*, *Dânişnâme-i 'alâî'* gibi Meşşâî felsefenin bir özeti niteliğini taşımaktadır. Öyle ki Nasr, bu eserin Latinceye çevrilmesinden sonra el-Gazzâlî'nin, St. Thomas ve diğer skolastikler tarafından Meşşâî bir filozof olarak görüldüğünü ifade etmektedir (Nasr, ty: 156).

Sonuç

Dânişnâme-i 'alâî' nin genel itibariyle *en-Necât* gibi, İbn Sînâ'nın en büyük hacimli ve en önemli eseri olan *eş-Şifâ* 'nın bir özeti niteliğinde olduğu ve bu açıdan onun diğer eserleri içerisinde en çok *en-Necât* 'a benzediği söylenebilir. Zikrettiğimiz bu üç eser de filozofun Meşşâî felsefesi çizgisinde yazdığı eserleridir. İbn Sînâ, *eş-Şifâ* ve *en-Necât* 'ta Aristoteles felsefesinden ayrı olarak 'kaza-kader, ibadetler, mucize, nübüvvet, vahiy, halifelik ve imamet' gibi bazı kelâmî konulara da yer vermiştir. *Dânişnâme-i 'alâî'*, filozofun bu tür konulara en az yer verdiği eseridir. Kanaatimizce İbn Sînâ'nın, diğer eserlerinde metafizik için 'el-ilâhiyyât' adını kullanırken *Dânişnâme-i 'alâî'* de bu kavram yerine Farsçada üstün ilim anlamına gelen 'ilm-i berin' terimini kullanmasının sebebi de budur. Bunun için bu eser onun Meşşâîliğini en açık şekilde yansıtan yapıtıdır, diyebiliriz. Bundan dolayıdır ki, el-Gazzâlî, Meşşâî felsefesini yansıtan *Makâsıdu'l-felâsife'* yi kaleme alırken İbn Sînâ'nın yaklaşık olarak aynı hacimli olan *en-Necât* 'ına değil de *Dânişnâme-i 'alâî'* 'ye müracaat etmeyi tercih etmiştir. Çünkü el-Gazzâlî'nin amacı, el-Fârâbî, bilhassa İbn Sînâ üzerinden Aristoteles felsefesini özet bir şekilde ele alarak daha sonra bu felsefenin eleştirisini yapmaktır.

Çalışmamız esnasında gerek konu ve içerik, gerek üslup gerekse kullanılan örnek ve şekiller bakımından iki eseri karşılıklı olarak ele alıp okuduğumuzda *Makâsıdu'l-felâsife'* nin büyük oranda *Dânişnâme-i 'alâî'* nin bir özeti olduğu sonucuna vardık. Gerçi el-Gazzâlî'nin kendisi eserin 'Mukaddime' sinde bu eserde doğruluğu ve yanlışlığına bakmaksızın filozofların görüşlerini nakledeceğini ifade etmektedir (el-Gazzâlî, 1961: 32). Bunun için bu eser el-Gazzâlî'nin görüşlerinden ziyade İbn Sînâ'nın felsefesini ele alan bir eserdir diyebiliriz. Buradaki temel sorun ise el-Gazzâlî'nin eseri yazarken kendi görüşleriymiş gibi bir yöntemle ele alması ve eserle ilgili olarak İbn Sînâ ismini hiçbir yerde zikretmemesidir.

Bildiğimiz kadarıyla, *Makâsıdu'l-felâsife* el-Gazzâlî'nin diğer eserlerine kıyasla İslam düşüncesinde fazla ön plana çıktığını söylemek zordur. Çünkü bir eserin orijinali dururken onun özeti niteliğindeki bir eserin çok da bir önemi olmaz. Kaldı ki bir eseri özetlemek şeklinde bir kitap yazmak, müellifin o kitabın içeriği hakkındaki bilgisiyle ilgili ciddi kuşkular doğurur.

⁵ Bkz. İbn Sînâ (2013). *Dânişnâme-i 'alâî'* (çev. Murat Demirkol), Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, s. 400-401; İbn Sînâ (1988). *Tabiiyat of Danish Nana-i Alai (The physics of Avicenna* içinde, İngilizceye çev. Jamila Jauhari), New York: Fordham University, s. 35.

KAYNAKÇA

- ALPER, Ömer Mahir (2010). *İbn Sînâ*, İstanbul: İsam Yayınları.
- DEMİRKOL, Murat (2014). "Dânişnâme-i Alâî'nin İslam Felsefesi Literatüründeki Yeri" (*Akademide Felsefe Hikmet ve Din içinde*), Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, s. 75-83.
- el-Gazzâlî (2001). *Felsefenin temel ilkeleri/Makasıdu'l-felâsife* (çev. Cemaleddin Erdemci), Ankara: Vadi Yayınları.
- _____ (1961). *Makâsıdu'l-felâsife* (thk. Süleyman Dünyâ), Mısır: Dâru'l-Maârif.
- İbn Sînâ (2013). *Dânişnâme-i 'alâî* (çev. Murat Demirkol), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- _____ (1383/2004). *Dânişnâme-i 'alâî:İlâhiyyât*, (haz. Muhammed Mu'in), Hemedân: Dânişgâh-i Bû Ali Sînâ.
- _____ (1391hş.). *Dânişnâme-i 'alâî:Mantık*, (*Risâle-i mantık-ı Dânişnâme-i 'alâî* içinde, tsh. Nevâb Mekrabî), Tahrân: Bunyâd-i Hikmet-i İslâmî-yi Sadrâ.
- _____ (ty.). *Dânişnâme-i 'alâî:Riyâziyyât*, Tahrân, Kitâbhâne-i Millî-yi Cumhûr-i İslâmî, no:1414.
- _____ (1331 hş.). *Dânişnâme-i 'alâî:Tabî'iyât*, (haz. Seyyid Muhammed Meşkût), Tahrân: İntişârât-i Encumen-i Âsâr-i Millî.
- _____ (1988). *Tabiy'yat of Danish Nana-i Alai* (*The physics of Avicenna* içinde, İngilizceye çev. Jamila Jauhari), New York: Fordham University.
- KARLIĞA, H. Bekir (1996). "Gazzâlî", *DİA*, İstanbul: c. XIII, s. 518-530.
- NASR, Seyyid Hüseyin (1997). "İran'da Felsefe ve Kozmoloji", (*Makaleler II* içinde, çev. Şehabeddin Yalçın), İstanbul: İnsan Yayınları, s. 103-123.
- _____ (2012). "İslam Felsefesi Geleneğinde Farsça Felsefi Çalışmaların Önemi", (çev. Mehmet Vural), *İslamî Araştırmalar*, S. 23, s. 73-78.
- _____ (ty.). *Üç müslüman bilge*, (çev. Ali Ünal), İstanbul: İnsan Yayınları.
- MEŞKÛT, Seyyid Muhammed (1331 hş.). "Mukaddime", *Dânişnâme-i 'alâî:Tabî'iyât*, Tahrân: İntişârât-i Encumen-i Âsâr-i Millî.